

О.В. Петраускас *

ВОЛИНЦЕВСЬКИЙ КОМПЛЕКС РАННЬОСЛОВ'ЯНСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ ОБУХІВ 2

У статті аналізуються матеріали останньої чверті I тис. н. е. найбільш дослідженого ранньослов'янського поселення Обухів 2 з території Середньої Наддніпряниці. Археологічні дані дозволяють говорити про два види матеріальних комплексів цього поселення. Обидва комплекси належать волинцевській культурі і відображають етапи формування та особливості її розвитку в зазначеному регіоні. Обухівське поселення разом із низкою правобережних ранньослов'янських пам'яток можна співвідносити із літописним племенем полян.

К л ю ч о в і с л о в а: Обухів 2, ранньослов'янський час, волинцевська культура, поляни.

Поселення Обухів 2 на сьогодні є однією з найбільш досліджених археологічних пам'яток на Середньому Дніпрі, яке репрезентує основні етапи розвитку матеріальної культури східнослов'янських племен у цьому регіоні. Тут досліджені комплекси від другої до останньої чверті I тис. н. е., які засвідчують послідовне існування поселення з гомогенним типом матеріальної культури.

Культурний шар пам'ятки площею біля 40—45 га фіксується вздовж схилів витоків зволжених ярів, гирла яких виходять до заплави правого берегу р. Кобрини (правої притоки Стугни, яка є правою притокою Дніпра)¹. Територія поселення на час його відкриття була умовно розділена на три ділянки — Північна, Центральна та Західна (Кравченко 1979, с. 98, рис. 4; Абашина 2004, с. 278). У 2007 р. за матеріалами наших обстежень було виділено Південну ділянку поселення (Петраускас, Шишкін, Абашина 2011,

* ПЕТРАУСКАС Олег Валдасович — кандидат історичних наук, зав. відділом археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0001-9117-4265, petrauskasoleg1963@gmail.com

¹ У попередніх публікаціях його площа оцінювалася в 80—100 га (Кравченко 1979, с. 99; Абашина 2004, с. 278). За вимірами на сучасних картах площа з урахуванням всіх чотирьох ділянок становить не більше 40—45 га (рис. 1).

с. 61—88). Складовою частиною цього археологічного комплексу є зарубинецьке поселення Обухів-Казарів Шпиль (Кравченко 1979, с. 94) (рис. 1).

В історії дослідження пам'ятки виділяється два етапи систематичних та довгострокових розкопок. Поселення було відкрите в 1969 р. і надалі майже 10 сезонів досліджувалося археологічною експедицією Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова під керівництвом Н.М. Кравченко (1970—1978, 1985 рр.). Тоді на площі біля 5 000 м² було досліджено понад 50 об'єктів, які переважно належать до I тис. н. е. Знахідки більш раннього часу (доба енеоліту—раннього заліза) пов'язані з культурним шаром і представлені фрагментами ліпного посуду та індивідуальними знахідками (Абашина 2004, с. 277—278). У 2007—2009 рр. дослідження пам'ятки відновила Середньодніпровська археологічна експедиція ІА НАН України під керівництвом автора цієї статті. Під час охоронних археологічних розкопок на площі понад 4 000 м² досліджено 73 об'єкти, переважна частина з яких належить до другої половини I тис. н. е. Серед досліджених об'єктів — житла заглибленого та наземного типів, господарчі споруди та ями, наземні глинобитні вогнища, скупчення глиняної обмазки тощо².

Усі матеріали поселення Обухів 2 безпосередньо пов'язані із різними історичними етапами розвитку слов'ян переддержавного періоду, які репрезентовані різними типами археологічних комплексів. Перша дослідниця пам'ятки Н.М. Кравченко розділила матеріали поселення на шість типів комплексів і датувала їх у межах III—IX ст. (Кравченко 1979, с. 83—89)³. З волинцевським періодом дослідниця

² Інформація про ці дослідження подана в щорічних звітах. За результатами робіт готується монографічне видання матеріалів.

³ В останні роки свого життя Н.М. Кравченко готувала монографію за результатами дослідження цієї пам'ятки. На жаль, праця залишилася неза-

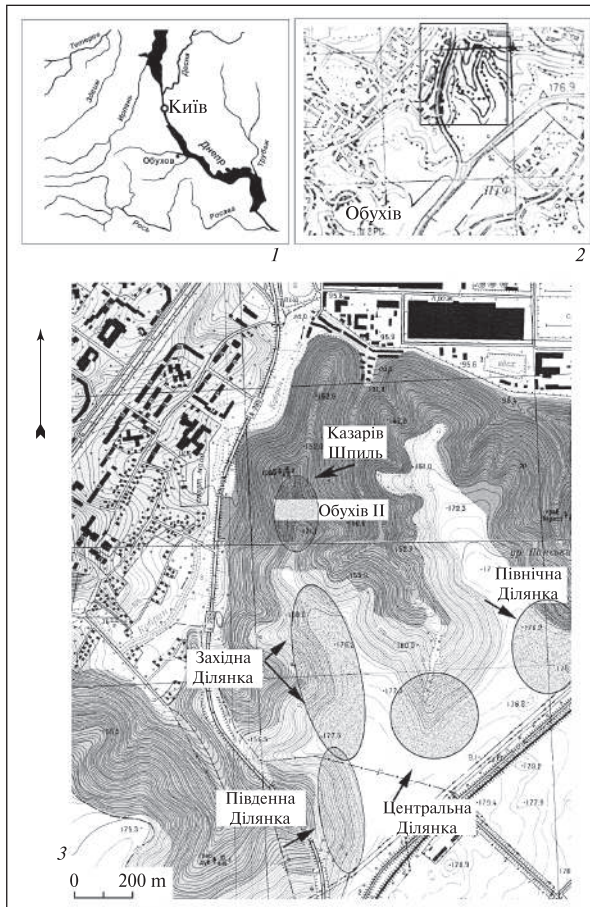

Рис. 1. 1 — карта Київського Подніпров'я; 2 — карта розташування поселення Обухів 2; 3 — розподіл на ділянки площі поселення Обухів 2

пов'язала «п'ятий» та «шостий» комплекси, який датувала VIII ст. та VIII—IX ст. відповідно. Появу характерних посудин закритого типу з «прямим горлом», власне, волинцевського типу вона пов'язала із п'ятим комплексом, який датувала VIII ст. (Кравченко 1979, с. 106 і далі).

Важливим методичним питанням для розгляду матеріалів поселення «Обухів 2» залишається визначення знахідок (або комплексів) «волинцевського типу» на пам'ятках Правобережжя Дніпра. Традиційно ця територія не розглядається як географічний центр утворення волинцевської культури (Петрашенко

вершеною. Надруковано дві роботи Н.М. Кравченко, де подається загальна характеристика пам'ятки та її місце в ранньослов'янських старожитностях Подніпров'я (Кравченко 1979; 1988). Окремим матеріалам пам'ятки «Обухів 2» присвячена низка статей про комплекси київської культури (Кравченко, Абашина, Гороховський 1975, с. 87—98), ранньослов'янські житла (Кравченко, Струнка 1984, с. 84—95; Абашина 2004, с. 277—300), ліпний посуд волинцевського типу (Майко 1994, с. 134—145), матеріали досліджень окремих років (Петраускас, Шишкин, Абашина 2011, с. 61—88) та ін.

1989, с. 41; Комар 2012а, с. 158). Дослідження матеріалів Обухівського поселення ускладнює проблема визначення характеру «сталонних» пам'яток Лівобережжя Дніпра — чи це тип пам'яток, чи горизонт, етап або окрема культура? (Сухобоков 1999, с. 25—39; Комар 2012а, с. 140 і далі). На мій погляд, вирішення цих питань значною мірою залежить від якості наявних джерел. Проте, на жаль, і досі відсутні повні видання досліджень Волинцево, Битиці та ін., які б відповідали сучасним вимогам археологічних досліджень. Значною мірою це стосується і пам'яток Правобережжя — Ходосівка-Козаків Яр, Обухів 2 та ін. (докладно про це: Комар 2012а, с. 128—191; Володарець-Урбанович, Пуголовок 2012, с. 122—131).

Ці обставини певним чином обмежують перспективу археологічних і історичних висновків за матеріалами поселення Обухів 2.

Проте, в цій статті подається спроба проаналізувати «волинцевський комплекс» пам'ятки за сукупністю визначених в літературі рис. До таких ознак традиційно зараховують керамічний посуд, житлобудівництво, прикраси, поховання (Березовець 1953, с. 33—37; Сухобоков 1977, с. 51—54; 1999, с. 25—39). Сукупно керамічний комплекс волинцевських пам'яток, за Д.Т. Березовцем, включає чотири категорії — гончарний та ліпний посуд з прямими вінцями, мископодібні посудини, амфори (1953, с. 35—36).

Визначальним показником цього типу матеріальної культури, на думку більшості дослідників, залишаються саме горщики волинцевського типу. Отже, і аналіз матеріалів Обухівського поселення надалі побудовано за наявністю цього характерного посуду.

Як головну рису, яка утворює власне метакомплекс волинцевського типу матеріальної культури, розглядають гончарні та ліпні горщики характерної овоїдної форми з випуклими плічками та вертикальними вінцями. З поселення Обухів 2 такий посуд загалом походить з понад 15 жител, кількох господарських ям, наземних вогнищ та культурного шару поселення⁴.

⁴ Номенклатура об'єктів, які аналізуються в статті, подається в такому вигляді. Номери жител з розкопок 1970—1978 рр. — за публікацією Н.С. Абашиної, наприклад, жителя 1—39 (2004, с. 277—300). Для об'єктів розкопаних у 2007—2009 рр., окремо для кожної з ділянок, а саме, Західної та Південної, мною була започаткована наскрізна нумерація археологічних об'єктів. У статті їх номенклатура може виглядати наступним чином: об'єкт 2, Західна Ділянка (житло), об'єкт 1, Південна Ділянка (житло) і т. д.

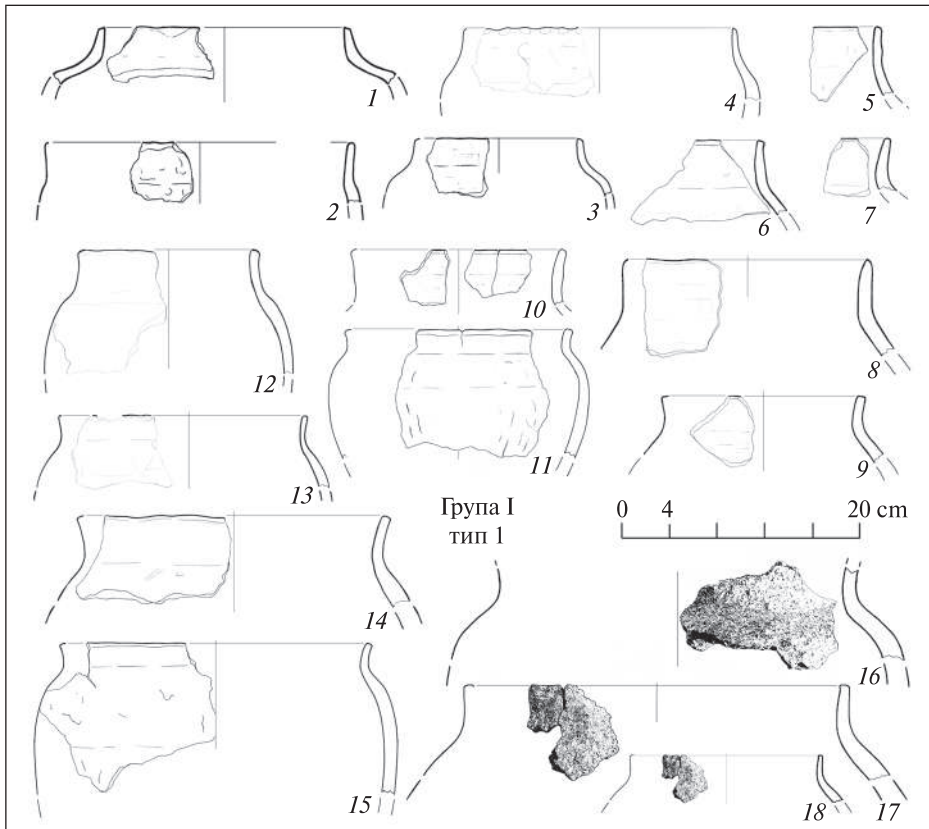

Рис. 2. Обухів 2. Горщики волинцевського типу, тип 1 (ліпна група)

Прийнято розрізняти гончарний та ліпний посуд волинцевського типу. Проте існують певні ускладнення у визначенні посуду тої чи іншої групи, оскільки «візуальна» межа між різними ступенями розвитку функцій гончарного кола за А.А. Бобринським, потребує спеціальних досліджень. Таку спробу за обухівськими матеріалами зробив В.В. Майко (1994, с. 134–145). До аналізу ним був залучений весь спектр керамічного посуду із споруд VIII–IX ст., зокрема й горщики волинцевського типу. Підставою класифікації стали зовнішні ознаки, які свідчать про певні технологічні процедури. Таким чином, було виділено чотири *технологічні типи*. Перші два — це власне посуд, ліплений вручну, третій та четвертий — гончарний. Важливим є висновок автора про те, що ці типи фіксують послідовний розвиток технологічних прийомів у виготовленні посуду волинцевського типу (Майко 1994, с. 139)⁵. Тобто, мова йде про послідовний ланцюжок технологічних прийомів. Привнесення технології

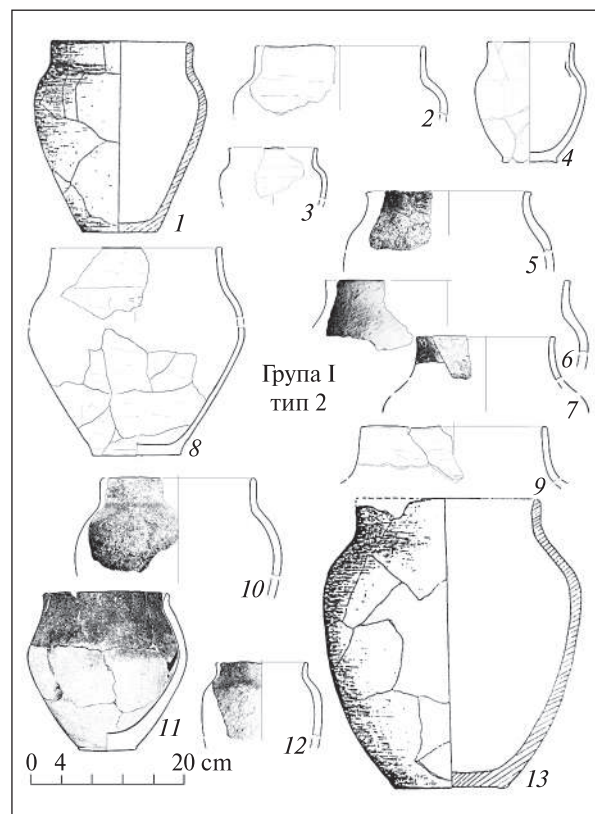

Рис. 3. Обухів 2. Горщики волинцевського типу, тип 2 (ліпна група)

⁵ У статті частково подається описовий та кодовий вигляд ознак. Відсутність конкретних розмірів технологічних слідів, їх графічний вигляд ускладнюють використання цієї класифікації. Крім того, майже не враховується показник складу формувальної маси, що є теж не менш важливим.

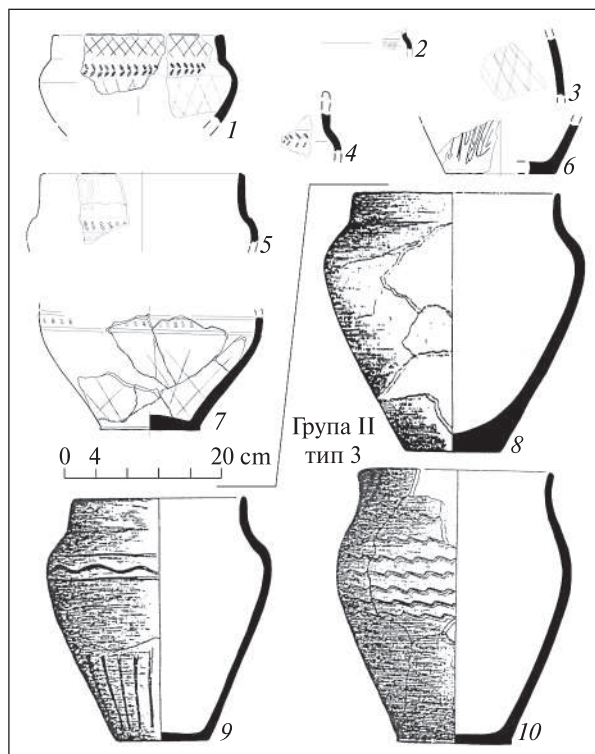

Рис. 4. Обухів 2. Горщики волинцевського типу 3 (8–10) та 4 (1–7) типів (гончарна група)

свідчило б про дискретність цих етапів. Ця схема з певними коректурами придатна для класифікації горщиків волинцевського типу Обухівського поселення.

Посуд волинцевського типу з Обухівського поселення за технологічними ознаками можна розподілити на *дві групи* (група I — ліпний посуд, група II — гончарний посуд) та *чотири типи*, які характеризуються таким чином⁶.

Група ліпного посуду за технікою виконання поділяється на два типи. *Перший тип* відрізняється рихлим тістом із значними домішками шамоту, горбкуватою поверхнею коричневого кольору різних відтінків (рис. 2). Горщики *другого типу* виготовлені із щільної формувальної маси з домішками піску та дрібного шамоту; поверхня чорного або коричневого кольору і ретельно заглажена (рис. 3). Ліпний посуд не має орнаменту та за своїми пропорціями, безперечно, належить до горщиків.

Друга група гончарного посуду відповідно утворює третій та четвертий типи. *Третій тип*

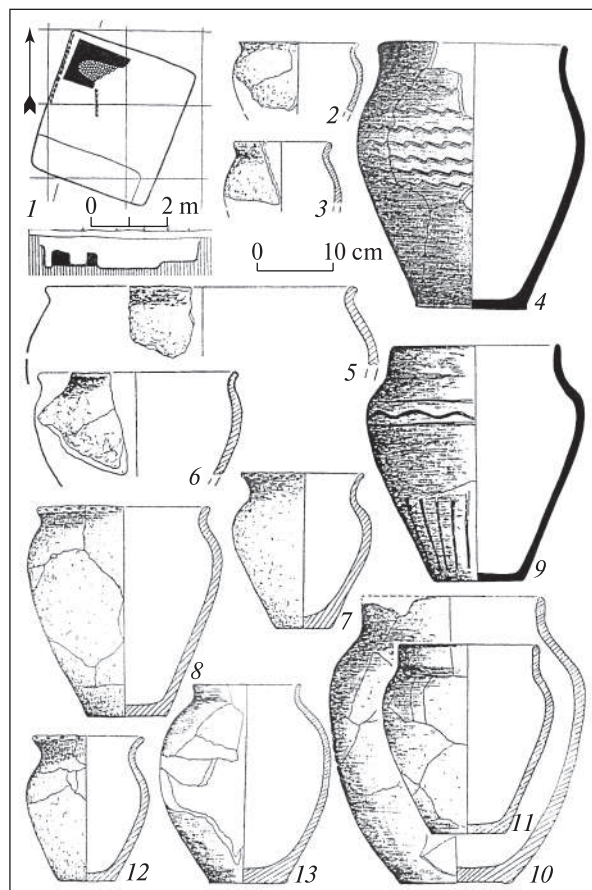

Рис. 5. Житло 6. План (1), ліпний та гончарний (4, 9) посуд із заповнення споруди

відрізняється відносно щільним тістом із значною домішкою дрібного піску; поверхня чорного або коричневого кольору, рівна, заглажена іноді шерехата (осипається). Деякі посудини прикрашені орнаментом з простих елементів — хвилі, лінії/смуги різних напрямків. Горщики належать до групи гончарного посуду і умовно їх можна визначати як кухонний посуд (рис. 4, 8–10). *Четвертий тип* складає гончарний високоякісний посуд, який має лисковану поверхню чорного або коричневого кольору та щільну, майже без домішок, формувальну масу. Профілювання посуду має чіткі ознаки виготовлення на гончарному колі (профілювання вінець, плеча, нанесення ротацийного орнаменту тощо). У порівнянні з попередньою групою тут є посудини менших розмірів і приземкуватих пропорцій, що наближає їх до мисок (рис. 4, 1–7). Всі, хоча і нечисленні на Обухівському поселенні, зразки четвертого типу посуду мають орнамент — лискований або врізаний/вдавнений. Звертає увагу особливість обухівських зразків декору, який у багатьох випадках зроблений у вигляді відбитків

⁶ Безумовно, не всі форми можуть бути однозначно віднесені до тої або іншої групи, межа між найближчими типами іноді досить проблематична. Проте для кожної з них є «ідеальні» зразки, які формують ядро типологічних ознак для кожного з типів: тип I.1 (рис. 2, 1, 11–13, 15, 17), тип I.2 (рис. 3, 1, 4, 8, 13), тип II.3 (рис. 4, 8, 9), тип II.4 (рис. 4, 1, 5, 7).

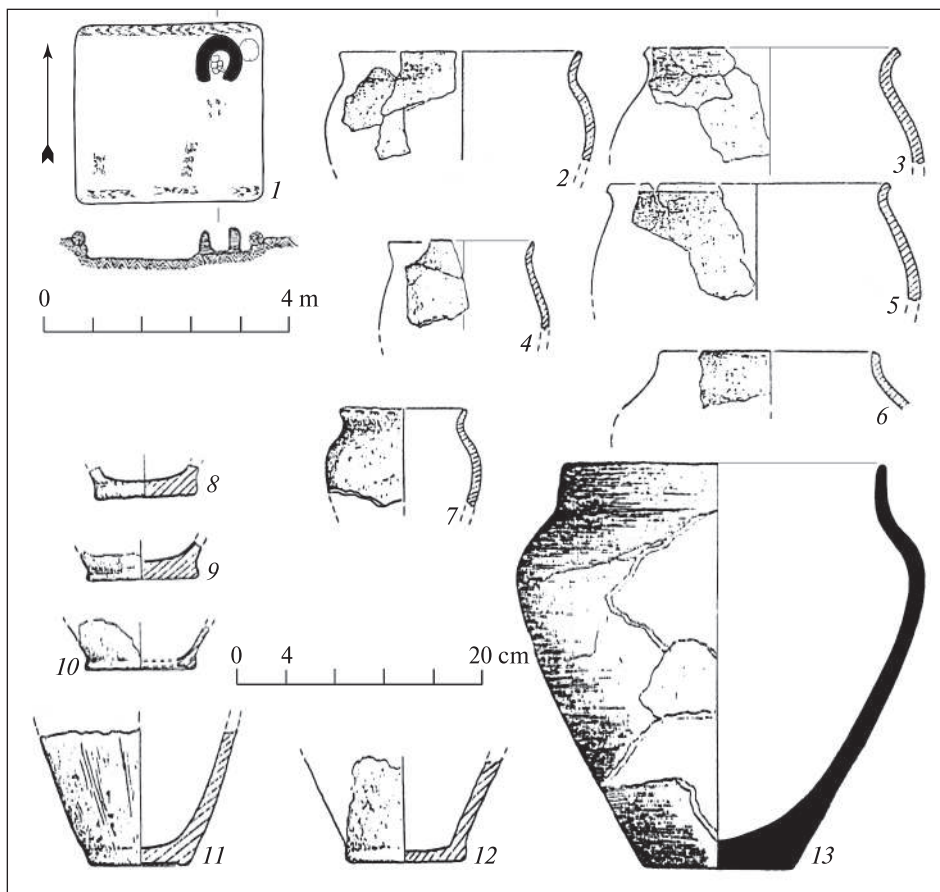

Рис. 6. Житло 7. План та розріз (1), ліпний та гончарний (13) посуд із заповнення споруди

палички з мотузкою (рис. 4, 1, 2, 4, 5, 7; Майко 1994, с. 138, рис. 4, 7).

Розглянемо зв'язок посуду цих типів з основними археологічними об'єктами Обухівського поселення. Посуд третього та четвертого типів (гончарний) переважно пов'язаний зі зрубними житлами, які мають печі т. зв. кубічної форми. Таких жител на Обухові 2 виявлено чотири — житла 6, 39, об'єкти 1/Півд. Ділянка та 13/Зах. Ділянка⁷. Пічка з останнього житла наближається до кубічних печей за суто формальними ознаками (рис. 8, 1). Три житла містили гончарний та ліпний посуд волинцевського типу (рис. 5; 6; 9). Проте, в житлі 39 з кубічною пічкою посуду таких форм не знайдено. Воно містило ліпні горщики із відігнутими вінцями, зокрема й уламок верхньої частини ранньогончарного горщика, прикрашеного хвилястим орнаментом. Гончарний посуд

представлений амforoю причорноморського типу (рис. 7, 2, 4–6).

Деякі риси печей кубічної форми в Обухові 2 відмінні від лівобережних зразків (Березовець 1953, с. 33–34; Юренко 1984, с. 39). За конструкцією тіла три з них належать до групи одноконтурних одношарових та одна піч — до багатошарових опалювальних споруд (Петраускас, Коваль 2012, с. 114–115)⁸. Печі зроблені з місцевого суглинку і розміщувалися на долівці житла в одному з його кутів⁹. Також додамо, що під час досліджень таких печей в Обухові в жодній з них не зафіксовано залишків перекриття у вигляді «вальків». У двох випадках можливо чітко говорити про те, що тіло печі формувалося в дерев'яній опалубці (житло 39 та, особливо, об'єкт 1/Півд. Ділянка) (рис. 7, 1; 9, 1). Перетини печей свідчать про їх одноконтурну одношарову конструкцію. Винятком

⁷ Докладний опис жител наведено у Додатку. У зв'язку з обмеженим обсягом статті немає можливості надати детальну інформацію щодо всіх об'єктів, пов'язаних з волинцевським комплексом Обухова 2.

⁸ Тут і далі конструкція печей подається за: Петраускас, Коваль 2012, с. 110–121.

⁹ Н.С. Абашина зазначає, що печі в житлах 6 та 37 зроблені на материковому останці. Проте, за наявною документацією (перетинами) та описом перевірити це важко (Абашина 2004, с. 288, 294).

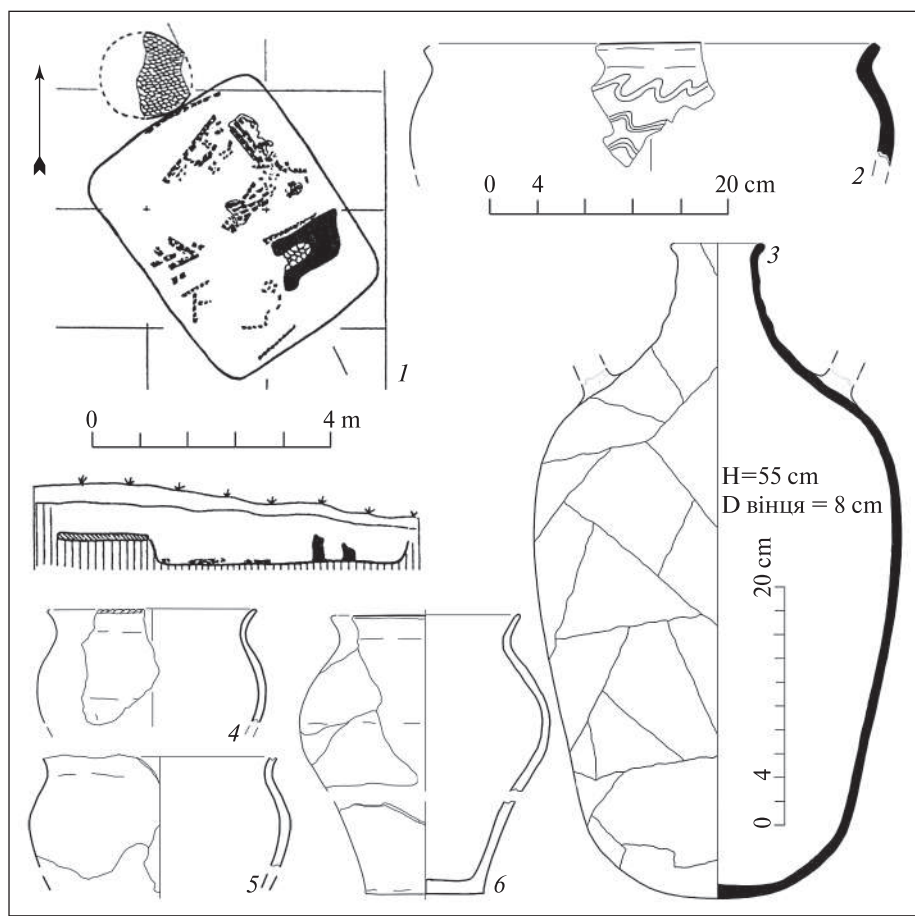

Рис. 7. Житло 39. План та перетин (1), ліпний та гончарний (2, 3) посуд із заповнення споруди

є пічка з об'єкта 13/Зах. Ділянка, яка належить до одноконтурних багатoshарових споруд (Петраускас, Шишкин, Абашина 2011, рис. 4, 8—11). В її конструкції вирізняються топка та «комин», які споруджені з різнохарактерних ґрунтів — суглинок, лес або сильно гумусований суглинок. Зведення тіла печі було одноразовим, без використання опалубки та без подальшого нарощування товщини стін вже під час функціонування печі (Петраускас, Коваль 2012, с. 114). Житла із кубоподібними печами заглиблені у материк від 0,5 до 1,1 м¹⁰, мають котловани прямокутної форми площею від 16 до 20 м². Конструкція трьох жител — зрубна, одне житло мало каркасно-стовпові стіни. Останнє житло (об'єкт 13/Зах. Ділянка) відрі-

нялось не тільки конструкцією стін, а й конструктивними особливостями печі, про що йшлося вище. Жодне з жител всередині не мало господарських ям. В окремих випадках можна говорити про материкові останці-лежанки.

Ці житла належать, безперечно, до шостого комплексу матеріальної культури Обухівського поселення, за Н.М. Кравченко і на мій погляд, саме ці ознаки утворюють ядро матеріальної культури волинцевського типу на поселенні Обухів 2. Описані вище житла та два житла, про які йтиметься нижче, де знайдено волинцевські горщики третього та четвертого типів, мають виразні сліди пожежі.

Майже цілий горщик і нижня частина гончарного волинцевського горщика були знайдені в житлах, які мали опалювальні споруди дещо іншого типу (житло 7, об'єкт 31/Півд. Ділянка). Це печі овальної або «підковоподібної»/прямокутної з округлими кутами форми з одноконтурною та одношаровою конструкцією. Житла належать до напівземлянок зрубної конструкції. Цікавим є те, що з житлами та печами подібного типу в біль-

¹⁰ Звертає увагу стандартність та пропорційність розмірів археологічних об'єктів (деструкцій) волинцевського етапу. Причиною цього могло бути застосування стандартів при відмірюванні довжини стін та внутрішніх елементів (печей, лежанок) житла. Матеріали обухівських жител, можливо, свідчать про застосування міри у 0,4 м, що відповідає давньоруському ліктю (Петраускас, Коваль 2012, с. 114).

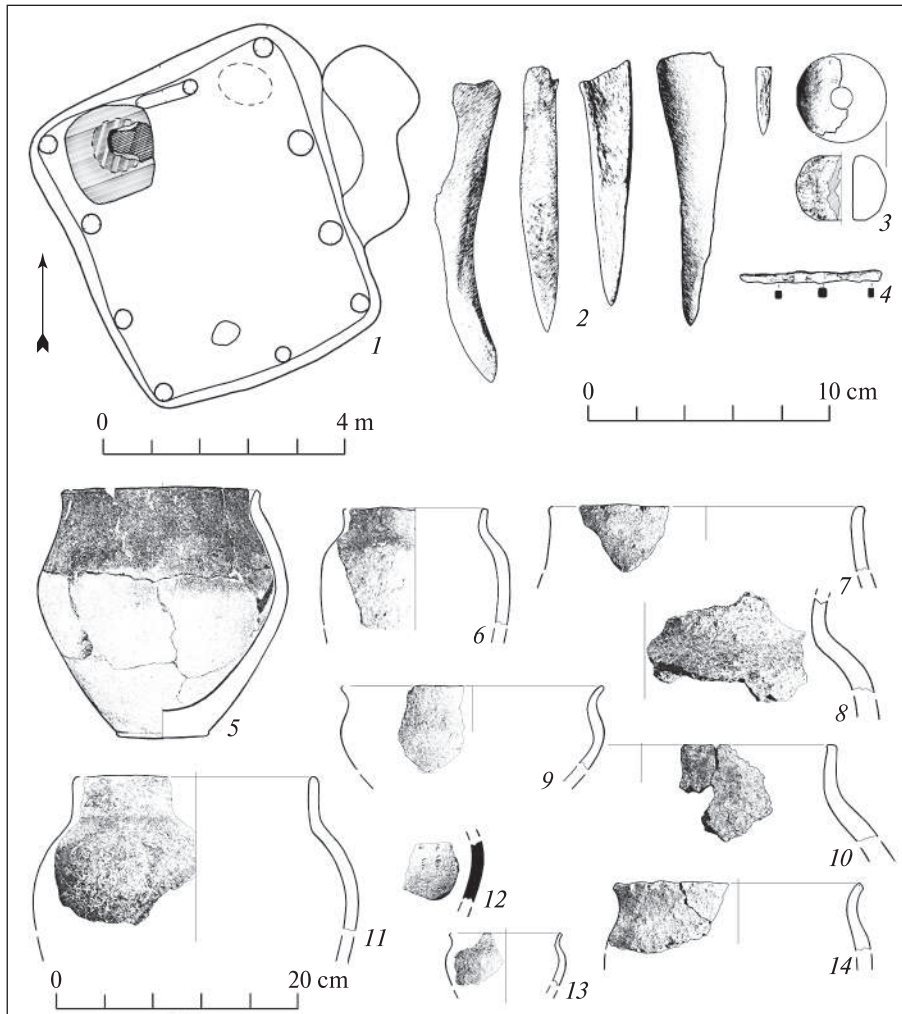

Рис. 8. Об'єкт 13/Зах. Ділянка. План (1), індивідуальні знахідки та ліпний (5–14) посуд із заповнення споруди

шості своїй пов'язані перший та другий типи волинцевських горщиків на Обухівському поселенні. Таких жител не менше дев'яти — житла 10, 29, 30, 31, об'єкти 2, 16, 26, 33 із Західної та 8 з Південної Ділянок та ін. Це напівземлянки зрубної конструкції з печами овальної/підпрямокутної з округлими кутами або круглої форми. За конструкцією тіла печі вони є одно- або багатоконтурними¹¹. Одноконтурні печі — другого різновиду, де зведення тіла печі відбувалося з однорідного одношарового ґрунту. Печі багатоконтурної конструкції отримали таку структуру за рахунок прошарків ґрунту, які нарощували товщину стін та череню (Петраускас, Коваль 2012, с. 115). Слід зауважити, що подібні печі не характерні для лівобережних волин-

цевських пам'яток (Сухобоков 1999, с. 27; Юренко 1984, с. 39)¹². Ще один тип жител, який Н.М. Кравченко пов'язала з п'ятим комплексом поселення, — це наземні житла, до складу яких входив ліпний посуд волинцевського типу. На жаль, детальнішої інформації дослідниця не навила.

Волинцевські горщики всіх типів на поселенні Обухів 2 також зафіксовані і в господарських ямах. Ями, як правило, округлої форми діаметром до 1,5 м і глибиною до 2,0 м. Звернемо увагу на те, що волинцевський посуд другого типу походить з двох глинобитних наземних вогнищ, у тому числі й тіла череня (рис. 3, 8). Вогнища округлої форми діаметром близь-

¹¹ Більшість печей цих жител задокументовані під час розкопок у 2007–2008 рр. Деталізовані розрізи печей дозволяють стверджувати, що більшість з них є багатоконтурними.

¹² На планах деяких напівземлянок з Битиці (Сухобоков 1999, рис. 2) та загальному плані Ходосівки-Козаків Яр (Петрашенко 1989, рис. 2) абрисы печей більше наближені до овальних або прямокутних з округлими кутами. Проте до повного видання матеріалів досліджень визначити конструкцію печей важко.

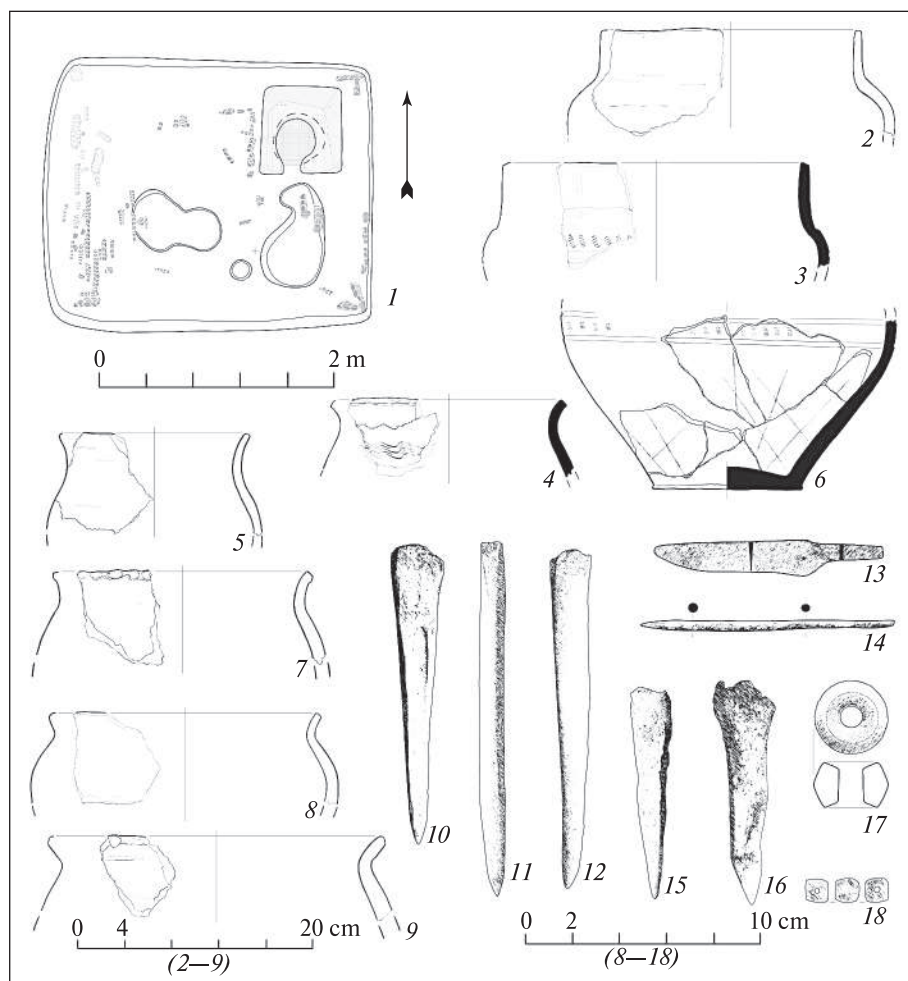

Рис. 9. Об'єкт 1/Півд. Ділянка. План (1), індивідуальні знахідки (8–18) та ліпний посуд із заповнення споруди

ко 1,0 м, простої конструкції. У тілі череня або на самому черені знаходилися уламки ліпних посудин з прямими вінцями та округлим плечем. «Виносні поди» не характерні для волинцевських пам'яток Лівобережжя.

Інші характерні ознаки волинцевської культури — як от поховання, ювелірні вироби та металеві знаряддя праці — на Обухівському поселенні відсутні або представлені поодинокими екземплярами. Переважно це імпортовані вироби з пізньоантичних центрів або їх наслідування, які, на думку дослідників, головним чином надходили з салтівської культури — дві сережки, намиста, амфори та глечик. Проте саме ці речі на даний час визначають абсолютні дати волинцевського комплексу поселення Обухів 2. Хронологічні позиції цих речей були визначені в роботі Н.М. Кравченко в межах VIII—IX ст. Пізніше для деяких речей були запропоновані більш вузькі дати. Зокрема, срібна підвіска з житла 10 (Кравченко 1980, рис. 5, 39; Абашина 2004, рис. 5, 4) датується переважно першою половиною

VIII ст. (Майко 1994, с. 140, рис. 5; Гавритухин, Обломский 1996, с. 137). Проте О.В. Комар відносить житло 10 до постволинцевського етапу і датує за сережкою IX ст. (2012а, с. 162). Пустотілу сережку із зерн'ю з житла 31 (Кравченко 1980, рис. 5, 41; Абашина 2004, рис. 8, 1) він синхронізує з «битицьким горизонтом» волинцевських пам'яток, тобто останньою чвертю VIII ст. — початком IX ст. (Комар 2012а, с. 147, 161).

Всі намистини, які походять з волинцевських об'єктів, досить однотипні. Вони кубічної форми із згладженими гранями, виготовлені із блакитного скла. Подібні форми в цілому датуються VIII—IX ст. (Деопик 1961, с. 218). Цим самим часом датується гончарний глек салтівського типу (Петраускас, Шишкін, Абашина 2008, рис. 79, 14)¹³ з об'єкта 8/Півд. Ділянка (напівземлянка). Амфора з житла 39 (рис. 7, 3) близька до амфор «причорноморсь-

¹³ Матеріали цих досліджень поки не опубліковані, тому посилання подається на рисунок із Звіту.

кого» типу, які датуються VIII — серединою IX ст. (Баранов 1990, с. 23—25).

За датами цих речей Обухівське поселення волинцевського періоду в цілому відповідає сучасним уявленням про хронологію волинцевських старожитностей в усіх основних регіонах їх поширення (Шеглова 1987, с. 82—83; Петрашенко 1989, с. 35—37; Комар 2102, с. 92—94; 2012а, с. 141—151). Проте волинцевські комплекси Обухова 2 виключають VII ст. як початкову дату культури, що прийнята для інших регіонів (Д.Т. Березовець, О.В. Сухобоков, С.П. Юренко та ін.). Актуальним лишається і обґрунтування фіналу цього явища в межах IX ст. або навіть і пізніше, що не виключається для інших регіонів (Григорьев 2004, с. 24)¹⁴.

Таким чином, на мій погляд, матеріали поселення Обухів 2 є основними для характеристики волинцевської культури на правобережжі Дніпра. За своїми показниками (понад 20 об'єктів — житла, ями, вогнища) до нього наближається поселення в Ходосівка-Казаків Яр (Орлов 1972, с. 96—105; Сухобоков 1977, с. 50—67; Петрашенко 1989, с. 32—44). Окремі волинцевські комплекси та знахідки походять з Києва/Старокиївська Гора та Китаєво (Комар 2012, с. 158—161), Ходосівки-Заплави (Петраускас 2007, с. 175—198), Григорівки та Бучака (Петрашенко 1997, с. 154—160). З цим переліком Обухівське поселення входить до угруповання волинцевських пам'яток Правобережжя Дніпра. Найбільша концентрація пам'яток, насичених волинцевськими рисами, обмежена смугою узбережжя Дніпра між Києвом та Обуховом (близько 50 км).

Топографічно пам'ятки цього типу відомі як на високому корінному березі Дніпра (Обухів 2, Ходосівка-Казаків Яр, Київ, Бучак), так і на надзаплавних (невисоких) терасах у гирлах невеликих річок при впадінні їх до заплави Дніпра (Ходосівка-Заплава). Досить впевнено зараз виглядає зв'язок цих пам'яток тільки з вузьким краєм узбережжя Дніпра. Вглиб рівнини, по річках другого порядку, поселення з таким типом матеріальної культури поки що не

відомі. На річках другого порядку відомі окремі райковецькі поселення, наприклад, Мала Снітинка (Філюк 1996, с. 31—32) та ін.

Обухів 2 є центральним поселенням у гнізді пам'яток ранньослов'янського населення даного мікрорегіону, яке умовно можна визначити як «поселення-метрополія». Археологічні матеріали Обухова 2 репрезентують заселення на одному місці із безперервним розвитком протягом близько тисячі років. Радіус освоєння, власне, території Обухівського поселення становить біля 0,5 км, за нашими підрахунками за час існування його площа склала 40—50 га. Супутня інфраструктура з поселень-супутників у різні періоди сягає радіуса 2,0—4,0 км (Обухів 1, 3, 4, 5, 7 та ін.).

Вихідною точкою заснування «ранньослов'янської метрополії» в гирлі Кобрини є зарубинецьке поселення Казарів Шпиль. Навколо цього осередку йде безперервний розвиток самого поселення та найближчої округи протягом I тис. н. е. із постійними процесами відтоку/викиду або притоку/повернення населення (Кравченко 1979, с. 98—99). Волинцевські комплекси на Правобережжі фіксуються в подібних діахронічних структурах мікрорегіонів, і їх можна передбачати для Ходосівки (Кругле Городище, Казаків Яр), Бучака та Києва (Старокиївська та Китаєво). Волинцевський комплекс шостого типу за Н.М. Кравченко присутній тільки на поселеннях-метрополіях (Обухів 2, Ходосівка-Казаків Яр, можливо Київ), на поселеннях-супутниках представлений тільки в комплексах п'ятого типу — Ходосівка-Заплава.

У загальній планіграфії центрального поселення Обухів 2 відстань між розкопаними волинцевськими об'єктами (обох типів) становить сотні метрів. Проте площа між ними не досліджена суцільно. Огляд поверхні між розкопаними об'єктами засвідчує наявність синхронного матеріалу, що дозволяє стверджувати про суцільну забудову між ними у VIII—IX ст. У будь-якому випадку, поселення у цей час досягло свого максимуму, і його площа, навіть з урахуванням садибної системи заселення, наближалась до 40 га (рис. 1). Розкопані ділянки свідчать про наявність об'єктів різних хронологічних періодів, які розташовані в безпосередній близькості один від одного¹⁵. У

¹⁴ Звертає увагу, що датування волинцевських старожитностей побудовані на прив'язках до абсолютних дат через окремі речі або визначенні позиції в загальній схемі культурно-хронологічних утворень Подніпров'я останньої третини I тис. н. е. Обмежена кількість речей в закритих комплексах та їх прив'язка до хронологічних схем інших культур обмежує можливість. Майже не використаним залишається напрямок побудови відносної хронології культури за наявними поселенськими комплексами. На мій погляд, їх достатньо для таких побудов.

¹⁵ Охоронні розкопки 2007—2009 рр. проводилися із застосуванням геомагнітного обстеження площ. Перевірка археологічними методами геофізичних аномалій засвідчила високу ефективність неруйнівних методів у пошуках ранньослов'янських об'єктів. На-

ці ділянки входять житла VI—VII ст. та наступного часу — VIII—IX ст. Такі групи складають житла: на Західній Ділянці — об'єкти 16, 17, 19 та 26, 33; на Південній Ділянці — об'єкти 1, 2, 2а. Орієнтовно можна казати, що на одне житло VI—VII ст. припадає два—три житла VIII—IX ст.

Волинцевський комплекс поселення Обухів 2 визначається, перш за все, через глиняні горщики характерної форми, які поділяються на чотири типи, перші два в ліпному виконанні, інші дві — в гончарному. Розподіл посудин цих типів відповідно до основних археологічних об'єктів поселення, а саме жител, дозволяє говорити про два види матеріальних комплексів волинцевської культури. Із певними коректурами та більшою деталізацією вони в загальних рисах відповідають п'ятому та шостому типам комплексів Обухівського поселення за Н.М. Кравченко.

П'ятий комплекс характеризується житлами площею від 16 до 20 м² з виразним переважанням зрубною конструкцією та глинобитними печами круглої або прямокутної з округлими кутами («підководібною») форми, які будували на долівці в одному з кутів¹⁶. Тіло печі має одно- або багатоконтурну конструкцію. У житлах з багатоконтурними печами в окремих випадках виявляють ями, які, на мій погляд, мають виробничий характер і не пов'язані зі зберіганням продуктів. Йдеться про кар'єрні смітники, які пов'язані із побудовою та обслуговуванням печей (Петраускас, Коваль 2012, с. 115—16). Такі житла характерні саме для цього періоду. Посуд представлений переважно ліпними горщиками з розвиненим профілюванням — опуклі плічка, виділена шийка та добре відігнуті вінця. В окремих випадках відомі мископодібні посудини. Посуд переважно орнаментовано зачіпами або насічкою по вінцях. Звичай орнаменту хвилю відомий в окремих випадках і винятково на посудинах, виконаних в ранньогончарних традиціях. Кількість горщиків волинцевського типу в цих об'єктах коливається від 5,0 до 30 % і вони представлені виключно ліпними

явність у переважній більшості жител глиняних печей дозволяє впевнено локалізувати їх на картах геофізичних аномалій (Бондар та ін. 2010, с. 52—61). Користуючись нагодою, висловлюю щире подяку К.М. Бондар та співробітникам її дослідницької групи за проведені дослідження на Обухові 2.

¹⁶ Н.М. Кравченко пише про печі, вирізані в лесі. Печі такої конструкції притаманні попередньому етапу VI—VII ст. Документовані випадки жител з волинцевським посудом та печами, вирізаними з лесу, в Обухові 2 мені невідомі.

горщиками 1 та 2 типів. Тільки у двох житлах (житло 7 та об'єкт 31) із круглими глинобитними печами знайдено по одному гончарному волинцевському горщику третього типу. До характерних рис цих об'єктів, можливо, слід додати численні набори різнофункціональних кістяних проколов (до 8 екз.) та прясельця. Максимальні комплекти прясельць досить часто складаються з шести екземплярів, які представлені порівну біконічними та округлими формами (наприклад: Петраускас, Шишкин, Абашина 2011, рис. 2, 20—29). Серед речей, які знайдені в житлах п'ятого комплексу: дві сережки (житла 10 та 31); салтівський гончарний глек (об'єкт 8/Півд. Ділянка); однотипні скляні намистини кубічної форми блакитного кольору (житло 41, об'єкти 26/Зах. Ділянка та 8/Півд. Ділянка). У трьох житлах знайдено по одному залізному ножу, з одного житла походить уламок жорна.

Спочатку дата п'ятого комплексу була визначена Н.М. Кравченко в межах VIII ст. У подальших роботах дати окремих речей з цих жител звужено до першої половини VIII ст., із чим можна погодитися. Проте цим часом, ймовірно, не слід обмежувати існування комплексів п'ятого типу. Про це свідчать салтівський імпорт, початок поширення якого на волинцевських пам'ятках припадає на середину VIII ст., а діапазон його побутування обмежують VIII—IX ст. (Шеглова 1987, с. 77—85). Отже, із цим часом можна співвіднести потрапляння глека та намиста. Ще одне житло (об'єкт 26/Зах. Ділянка) вказує на пізній час існування комплексів п'ятого типу, де разом з волинцевським горщиком другого типу знайдено ранньогончарний горщик з орнаментом, що вкриває все тіло посудини. На думку Л.П. Михайлини, звичай прикрашати хвилями починається з IX ст., з тенденцією до збільшення площі орнаменту в X ст. (Михайлина 2007, с. 144). Використання гончарного горну, на думку дослідника, припадає на межу VIII—IX ст. або на початок X ст. (Михайлина 2007, с. 147). Крім того, об'єкти цього комплексу синхронізуються з наступним, шостим, типом комплексу Обухівського поселення через гончарні горщики третього типу, скляні намистини, однакові опалювальні споруди та ін. На мій погляд, це дозволяє говорити, що об'єкти п'ятого комплексу існують протягом VIII—IX ст. і в певний період співіснують з житлами шостого комплексу. Не виключено, що із залученням методів відносної хронології та більш точним визначенням абсолютних дат окре-

мих речей у подальшому можливе розмежування об'єктів п'ятого комплексу на дрібніші хронологічні групи.

Шостий комплекс представлений заглибленими житлами переважно зрубної конструкції з кубоподібними печами¹⁷. Печі зроблені в дерев'яній опалубці, одноконтурні, без валькового перекриття. В середині жителами господарського або виробничого призначення відсутні. У двох житлах з чотирьох волинцевські горщики представлені 2, 3 та 4 типами, в об'єкті 13/Зах. Ділянка горщики представлені тільки другим типом. Доля цих посудин відносно стабільна — від 20 до 40 %. Виняток складає житло 39, де волинцевські горщики взагалі не представлені. Кількість залізних речей (ножі) у порівнянні з житлами п'ятого комплексу більша в рази. Наприклад, з об'єкту 1/Півд. Ділянка (напівземлянка) походить шість екземплярів. Знахідки прясець поодинокі, максимум по одному екземпляру — округлих або біконічних форм, і вони не складають комплектів. У деяких житлах знайдені комплекти з кістяних проколов. Крім того, у цих житлах знайдені імпорتنі речі салтівського походження — амфора причорноморського типу та скляна намистина кубічної форми блакитного кольору. За датами початку надходження салтівського імпорту з середини VIII ст. саме із цим часом можна пов'язувати нижню дату шостого комплексу.

Верхня межа для обох комплексів є принциповою та актуальною. Її обґрунтування потребує розгорнутої аргументації. Проте, якщо знову орієнтуватися на хазаро-слов'янські відносини, то це мінімум кінець IX ст. Усі житла з кубічними та з круглими печами, де знайдено гончарні волинцевські горщики — спалені. Дата їхньої загибелі, безперечно, відноситься до IX ст. Наразі я схильний датувати комплекси п'ятого типу VIII—IX ст., включаючи кінець IX ст.

Описані два комплекси волинцевської культури Обухівського поселення надають матеріали до розгляду проблеми генези та визначення їх характеру. Для Правобережних пам'яток погляди на цю проблему полярні — або це привнесений зразок матеріальної культури з Лівобережжя або це етап еволюції місцевого населення. Волинцевський період за матеріалами Обухова 2, на мій погляд, не виглядає тут чужорідним,

¹⁷ Житла наземних типів позначені в роботі Н. М. Кравченко, проте без посилань. Із розкопок 2009 р. маємо споруду наземного типу з волинцевським матеріалом.

на відміну від Лівобережжя з попередніми пам'ятками пеньківської та колочинської культур (Щеглова 1986, с. 15—23; Гавритухін, Обломський 1996, с. 131—132; Комар 2012а, с. 142 і далі). Жодна з цих культур (пеньківська та колочинська) не надає комплексу ознак, з яких формується волинцевська культура. Матеріали розкопок в Обухові дають підстави говорити про послідовну трансформацію матеріальної культури місцевого населення в «класичному вигляді». Тут присутні основні ланки формування культуруотворюючих рис матеріальної культури волинцевського типу та найбільш повний варіативний ряд цих рис — керамічний посуд, житла, речі «хатніх промислів» (прясельця, проколки) тощо.

Початок цієї матеріальної культури фіксують житла четвертого комплексу поселення за Н. М. Кравченко, який входить до кола пам'яток празько-корчацького типу. До таких на Обухові 2 можна віднести житла: 27, 28, 41 (Абашина 2004, с. 281—283), об'єкти 17/Зах. Ділянка (Петраускас, Шишкін, Абашина 2011, с. 10—11), 2а/Півд. Ділянка та ін. Комплекси наступних п'ятого та шостого типів фіксують послідовний розвиток в наборах ліпного посуду, конструкції житла та опалювальної споруди. Чотири типи волинцевських горщиків демонструють поступовий розвиток із логічним завершенням у гончарному виконанні (рис. 2—4). Як прототипи цих горщиків можна розглядати ліпні форми з жител VI—VII ст. (Абашина 2004, рис. 2, 3, 6 10, 11). У комплексах цього ж часу беруть початок й інші форми волинцевського керамічного комплексу: горщики видовжених пропорцій із опуклим плечем та відігнутими вінцями, мископодібні посудини, жаровні. Кожна з форм має еволюційні відповідники, зокрема і ранньогончарні, що зайвий раз засвідчує використання відповідної технології не тільки для виготовлення горщиків волинцевського типу. Форма посудин, яка переважає в усіх волинцевських комплексах, — це ліпний посуд з високими, вираженими плічками та відігнутими вінцями. В Обухові 2 решток гончарного виробництва немає, за винятком короткого зауваження Н. М. Кравченко про «гончарний осередок в Обухові 2» (Кравченко 1988, с. 133), що потребує додаткового вивчення¹⁸. Проте, про близькість тако-

¹⁸ Йдеться про житло 29, яке має специфічну конструкцію, і де майже весь посуд був знайдений у великій ямі (Абашина 2004, с. 283, рис. 6—7), що, ймовірно, дало Н. М. Кравченко підстави для такого твердження. Користуючись нагодою, дякую Н. С. Абашиній за корис-

го осередку можуть свідчити «обухівські» особливості кераміки. Наприклад, у гончарному волинцевському посуді присутні райковецькі риси (рис. 4, 10). Якщо гончарний центр був глибоко на Лівобережжі (Битиця?), як це вважається, то до майстрів мав спочатку потрапити зразок орнаменту, а потім готовий посуд у зворотному напрямку за сотні кілометрів мав повернутися на правобережжя Дніпра. Або слід припускати, що майстерня розташовувалась поруч із райковецьким ареалом.

Не менш послідовним виглядає і розвиток житлобудівництва¹⁹. Домінуючою формою житла, як і на попередньому етапі VI—VII ст. є напівземлянки зрубної конструкції. Каркасно-стовпові споруди в окремих випадках присутні на всіх етапах. Найбільш показовим є генеза опалювальних пристроїв. Печі поселення Обухів 2 передодня волинцевського часу вирізані в материковому останці або представлені простими одноконтурними глинобитними зразками, зведеними на долівці житла. Форма в плані кругла або овальна. Удосконалення конструкції відбувається у VIII—IX ст. в напрямку збільшення об'єму тіла печі за рахунок поступового нарощування стінок та череню або шляхом одноразового формування масивних печей у дерев'яних коробах. Ланцюжок технологічних перетворень фіксують комплекси жител VI—VII ст. (житла 27, 28, об'єкти 17/3х Ділянка, 2а/Пд Ділянка) та VIII—IX ст. (житла 10, 31, об'єкти 2/3х Ділянка, 2, 8/Пд Ділянка). Як перехідну форму до кубоподібних печей у житлах можна назвати об'єкт 13 із Західної Ділянки поселення (Петраускас, Абашина, Шишкін 2011, с. 5—7, рис. 4, 7—19). Що дійсно кидається в очі і спонукає до метафізичного пояснення (простого переселення населення), то це «жорсткий» зв'язок культуруотворюючих волинцев-

ні консультації з цього та інших аспектів дослідження Обухівського поселення під час написання цієї статті. Свідчення про виготовлення ліпного посуду в останній чверті I тис. н. е. зафіксовано під час досліджень житла на Західній Ділянці (об'єкт 13) у 2007 р. (Петраускас, Шишкін, Абашина 2011, с. 7).

¹⁹ І.О. Гавритухін та А.М. Обломський вважають, що «волинцевський» тип житла на Подніпров'ї не має аналогій і з'являється тільки на райковецько-сахнівському етапі (Гавритухін, Обломський 1996, с. 133). З цим припущенням важко погодитися, оскільки ще Н.М. Кравченко зазначала, що глинобитні печі — єдиний тип опалювальної споруди для Обухова 2 (Кравченко 1979, с. 105—107). Наступні дослідження засвідчили, що саме такі типи печей з'являються на Подніпров'ї в IV ст. і існують практично до Київської Русі включно (Петраускас, Шишкін 2009, с. 220—221; Петраускас, Коваль 2012, с. 119).

ських ознак (печі кубі — гончарні горщики волинцевського типу) у конкретних комплексах. Проте, як зазначено вище, матеріали Обухова 2 містять прототипи і цим ознакам. Крім того, комплекси п'ятого та шостого типів у певний період існують паралельно. Про що свідчить синхронізація їх через подібні речі та абсолютні дати деяких предметів. Також, разом із житлами шостого комплексу в пожежі гине частина жител із матеріальним комплексом п'ятого типу.

Отже, археологічні об'єкти VIII—IX ст. з поселення Обухів 2 належать до волинцевської культури. Обухів 2 не є пам'яткою райковецької культури за своїми провідними рисами (Абашина 2004, с. 292—296; Петраускас, Шишкін, Абашина 2011, с. 27; Комар 2012а, с. 162), як, наприклад, вважають деякі дослідники (Гавритухін, Обломський 1996, с. 137; Михайлина 2007, с. 10—19). Для об'єктів волинцевської культури Обухівського поселення притаманні два комплекси матеріальної культури, які відображають послідовні етапи формування пам'яток цього типу та наступні складні соціально-економічні процеси розвитку ранньослов'янської общини. Волинцевський тип матеріальної культури на правобережжі Дніпра на сьогодні є одним з основних археологічних компонентів передодня формування Київської Русі. За своїми показниками це археологічне явище відповідає літописним полянам. Думка В.О. Петрашенка про відповідність сахнівсько-волинцевських пам'яток полянам (Петрашенко 1990, с. 47—50), мені видається слушною. Наразі необхідним та перспективним залишається висвітлення цього складного історичного процесу саме через археологічні матеріали.

Абашина Н.С. Ранньослов'янські житла поселення Обухів-2. *Археологія давніх слов'ян*. (відпов. ред. Д.Н. Козак). Київ, 2004, с. 277—300.

Баранов І.А. Таврика в епоху раннього середньовіччя. Київ, 1990.

Березовець Д.Т. До питання про літописних слов'ян. *Археологія*. 1953, 8, с. 28—44.

Бондар К.М., Віршило І.В., Хоменко Р.В., Петраускас О.В., Шишкін Р.Г., Скиба А.В. Геофізичні дослідження ранньослов'янського поселення поблизу м. Обухів. *Теоретичні та прикладні аспекти геоінформатики*. Київ, 2010, с. 52—61.

Володарець-Урбанович Я.В., Пуголовок Ю.О. До історії вивчення волинцевських старожитностей. *Археологія*. 2012, № 4, с. 122—131.

Гавритухін І.О., Обломський А.М. Гапоновський клад і его культурно-історический контекст. *Раннеслав'янський мир*. Москва, 1996, № 3.

Григор'єв А.В. Северянская земля в VIII — начале XI века по археологическим данным. Тула, 2000.

Григор'єв А.В. О финальном этапе волянцевских древ-

- ностей. *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст.* (відпов. ред. Г.Ю. Івакін). Київ, 2004, с. 23—25.
- Деопик В.Б. Классификация бус Юго-Восточной Европы. *Советская археология*. 1961, № 3, с. 203—232.
- Комар А.В. Хронология волынцевской и роменской культур: принципы и практика. *Славяне восточной Европы накануне образования Древнерусского государства*. (відпов. ред. О.А. Щеглова). Санкт-Петербург, 2012, с. 92—94.
- Комар А.В. Поляне и северяне. *Древнейшие государства Восточной Европы* (відпов. ред. Е.А. Мельникова). Москва, 2012а, с. 128—191.
- Кравченко Н.М. Исследование славянских памятников на Стугне. *Славяне и Русь* (відпов. ред. В.Д. Баран). Киев, 1979, с. 74—111.
- Кравченко Н.М. К изучению восточнославянской общины (по материалам археологических исследований в Среднем Поднепровье). *Труды V Международного Конгресса археологов-славистов*. Киев, 1988, т. 4, с. 126—134.
- Кравченко Н.М., Струнка М.Л. Реконструкція інтер'єру слов'янського житла VIII—IX ст. *Археологія*. 1984, 45, с. 84—95.
- Кравченко Н.М., Абашина Н.С., Гороховський Є.Л. Нові пам'ятки I тис. н. е. в Київському Подніпров'ї. *Археологія*. 1975, 15, с. 87—98.
- Майко В.В. Про технологію гончарних горщиків волинцевського типу. *Археологія*. 1994, № 4, с. 134—145.
- Михайлина Л.П. Слов'яни VIII—X ст. між Дніпром і Карпатами. Київ, 2007.
- Орлов Р.С. Розвідки ранньослов'янських пам'яток поблизу Києва. *Археологія*. 1972, № 5, с. 96—105.
- Петраускас О.В. Матеріали I тис. за результатами розкопок 2003 р. поблизу Ходосівки. *Північна експедиція ІА НАН України: Матеріали і дослідження. Випуск I: Поселення між Ходосівкою та Лісниками. Дослідження 2003 р.* Київ, 2007, с. 175—198.
- Петраускас О.В., Коваль О.А. Слов'янські глинобитні печі останньої чверті I тис. н. е. поселення Обухів-2. (техніко-технологічні особливості побудови та експлуатації). *Археологія*. 2012, № 4, с. 110—121.
- Петраускас О.В., Шишкін Р.Г. Некоторые результаты исследования поселения черняховской культуры Великая Бугаевка 1. *Vita Antiqua*. 2009, № 7/8, с. 201—226.
- Петраускас, О. В., Шишкін, Р. Г., Абашина Н. С. Звіт про дослідження ранньослов'янського поселення Обухів-2 (західна та південна ділянки) у 2008 р. *Науковий архів Інституту археології НАНУ*. 2008.
- Петраускас О.В., Шишкін Р.Г., Абашина Н.С. Новые исследования раннеславянского поселения Обухов-2 в 2007 г. *Stratum plus*. 2011, № 5, с. 61—88.
- Петрашенко В.О. Волинцевська культура на Правобережному Подніпров'ї (за матеріалами Ходосівського поселення). *Археологія*. 1989, № 2, с. 32—44.
- Петрашенко В.А. Волынцевская культура на Правобережном Поднепровье. *Проблемы археологии Южной Руси. Материалы историко-археологического семинара* (відпов. ред. П.П. Толочко). Киев, 1990, с. 47—50.
- Петрашенко В.О. Про один керамічний комплекс VIII—IX ст. з Середнього Подніпров'я. *Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян* (відпов. ред. В.Д. Баран). Київ; Львів, 1997, с. 154—160.
- Сухобоков О.В. До питання про пам'ятки волинцевського типу. *Археологія*. 1977, 21, с. 50—67.
- Сухобоков О.В. До походження та інтерпретації пам'яток волинцевського етапу культури літописних сіверян. *Археологія*. 1999, № 2, с. 25—39.
- Юренко С.П. Домобудівництво населення Дніпровського Лівобережжя в VIII—X ст. *Археологія*. 1984, 45, с. 34—46.
- Філок О.В. Слов'янські старожитності біля с. Мала Снітинка. *Фастівський державний краєзнавчий музей. Прес-музей: Наук.-інформ. Бюл.* Фастів, 1996, № 6, с. 31—32.
- Щеглова О.А. Ранние элементы в керамическом комплексе памятников волынцевского типа. *Краткие сообщения института археологии*. 1986, 187, с. 15—23.
- Щеглова О.А. Салтовские вещи на памятниках волынцевского типа. *Археологические памятники эпохи железа восточноевропейской лесостепи*. Воронеж, 1987, с. 77—85.
- Щеглова О.А. О двух группах «древностей антов» в Среднем Поднепровье. *Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья* (відпов. ред. Р.В. Терпиловский). Курск, 1990, с. 162—204.

Надійшла 04.12.2018

Додаток

Волинцевські житла з поселення Обухів 2²⁰

Житло 6 (Центральна Ділянка, розкоп В, 1971 р.)²¹. Верхній контур житла зафіксований на глибині 0,3 м від рівня сучасної поверхні (далі СП). Котлован прямокутний в плані розмірами 3,8 × 4 м орієнтований кутами за сторонами світу. Стінки вертикальні, глибина дна 0,6—7 м від рівня фіксації. Східна стінка прорізала більш раннє наземне житло 4. У західній частині житла збереглися обгорілі залишки дерев'яних конструкцій стін та даху. Вздовж південної стінки зафіксований матеріковий останець розмірами 1,2 × 2,8 м, на якому лежали нижні частини п'яти горщиків. В північно-західному куті знаходилися кубоподібна глинобитна піч, розмірами 1,2 × 1,5 м, стінки якої збереглися на висоту 0,75 м (рис. 5, 1). Нижня частина була вирізана в материковому останці. Черинь круглий в плані, являв собою шар обпаленої глини. Біля устя печі знайдено великий фрагмент жаровні. Із заповнення житла походять численні уламки кераміки, кістки тварин, вуллія, уламки обпаленої глини. Уламки посуду містять виразні сліди перебування у пожежі. Частково або повністю реставровано понад 20 форм, з яких два гончарні горщики (рис. 5, 4, 9), інші — ліплені від руки (рис. 5, 2, 3, 5—8, 10—13).

Житло 7 (Центральна Ділянка, розкоп Д, 1971 р.). Котлован квадратний у плані розмірами 2,9 × 2,9 м, орієнтований стінами за сторонами світу. В центрі житла на глибині 0,55 м від СП збереглась частина долівки. Вздовж південної та північної стінки зафіксовані обвуглені вінця зрубу. У північно-східному куті на материковому останці знаходилися глинобитна піч овальної форми. Стінки береглися на висоту 0,4 м. Діаметр череня — 0,7 м. У заповненні печі та поруч з нею зна-

²⁰ У Додатку подаються житла з кубоподібними печами та житло 7 із гончарним волинцевським горщиком.

²¹ Опис жител 6, 7 та 39 подається за: Абашина 2004, с. 288—291, 294—297; Кравченко, Струнка 1984, с. 84—95.

йдено уламки кераміки. Біля західної стінки знаходився материковий останець висотою 0,3 м (рис. 6, 1). У житлі знайдено гончарний (рис. 6, 13) та ліпний посуд (рис. 6, 2—12).

Житло 39 (Північна Ділянка, розкоп Б, 1977 р.). Верхній контур житла зафіксований на глибині 0,33 м від рівня СП. Котлован квадратний у плані розмірами 4,2 × 4,2 м, орієнтований кутами за сторонами світу. Стінки вертикальні. Долівка знаходилась на глибині 0,5 м від рівня фіксації. В заповненні житла та на його долівці зафіксована велика кількість згорілого дерева від залишків конструкції житла та його внутрішнього інтер'єру. Між земляним котлованом та горілими залишками стін зафіксовані сліди забутовки гумусованим суглинком. На долівці під стінами та по центру простежено 13 стовпових ямок діаметром 0,10—0,15 м та глибині 0,03—0,06 м. Кубовидна піч розмірами 0,9 × 1,1 м. Її нижня частина вирізана в материку. Стінки товщиною 0,22 м збереглися на висоту 0,46 м. Діаметр топки 0,76 м. Челюсті шириною 0,47 м. (рис. 7, 1). У печі знайдено уламки ліпного посуду та жаровні зі світлої глини. На північній та західній стінках печі із зовнішнього боку збереглися рештки деревного тліну та окремих волокон. Із заповнення походить уламки понад 10 — виконаний у ранньогончарній традиції прикрашений хвилястим орнаментом (рис. 7, 2). Поміж згорілих дерев'яних конструкцій та біля печі знайдено уламки червоноглиняної амфори (рис. 7, 3)²².

Об'єкт 13 (житло-напівземлянка), Західна Ділянка, розкопки 2007 р.²³ Контури котловану зафіксовані на глибина 0,35—0,70 м від СП. Його розміри по зовнішніх точках опорних стовпів — 3,8/4 × 4,8 м. Стінки вертикальні, злегка звужуються донизу. Долівка житла рівна, знаходилась на глибина 1,21—1,33 м. У західній стінці простежене місце входу у вигляді двох земляних ступенів висотою 0,2 та 0,3 м. У кутах житла і вздовж стін зафіксовано 10 стовпових ям. Ями округлі в плані діаметром 0,2—0,4 м, глибиною 0,22 × 0,34 м від рівня підлоги. У північному куті житла знаходилась глинобитна піч, яка устям розгорнута до входу в житло. Форму печі в плані можна визначити як близьку до кубу. Розміри її по зовнішньому контуру — 1,2 × 1,2 м, по внутрішньому — 0,8 × 0,8 м. Стінки збереглися на повну висоту, яка становить 0,8 м. Черинь діаметром 0,8 м, у перетині має сферичну форму (рис. 8, 1). На висоті 0,5 м топка переходить в димохід циліндричної форми розмірами 0,3 × 0,4 м і висотою 0,3 м. В її конструкції використано щонайменше три типи суміші ґрунту. У північно-східному куті житла на рівні підлоги зафіксовано скупчення фрагментів ліпного посуду, перепалених каменів і кісток тварин. З південного краю житла знаходилося скупчення фрагментів необпаленого глиняного посуду. Обробка поверхні і склад формуваль-

ної маси практично не відрізняється від звичайної посуду з заповнення житла. У житлі знайдено уламок пірофіліту рожевого кольору з обробленою поверхнею; залізне шило (рис. 8, 4); фрагмент пряслиця (рис. 8, 3); п'ять кістяних проколок (рис. 8, 2). Ліпний посуд представлена уламками горщиків, сковорідок з бортиками і великих жаровень. Фрагменти горщиків належали посудинам з найбільшим розширенням у верхній частині, округлим плечем і відігнутими шийками. Частина уламків прикрашена відтисками пальців або нігтів по вінцю або хвилястою лінією на стінках. Горщики волинцевського типу мають прямі шийки, які переходять в чітко позначене округле плече (рис. 8, 6, 7, 10, 11). Уламки мископодібних посудин мають високі округлі бочки, широкі горловини і відігнуті шийки (рис. 8, 9). Майже цілий горщик знайдений на підлозі має овоїдний тулуб і невисоку відігнуту шийку (рис. 8, 5). Ранньогончарний посуд представлена окремими уламками вінець і стінки, прикрашеної відбитками палички, перевитою мотузкою (рис. 8, 12).

Об'єкт 1 (житло — напівземлянка), Південна Ділянка, розкопки 2008 р. Контури зафіксовані на глибині 0,7—0,8 м від СП. Розміри прямокутного котловану на рівні кутів зрубу становили 4,0 × 4,8 м²⁴. Стінки рівні, дещо звужуються внизу. Долівка будівлі рівна знаходиться на глибині 1,00—1,16 м від рівня фіксації. В будівлі зафіксовано три ями. У північно-східному куті житла знаходилась глинобитна піч. У межах котловану зафіксовано численні рештки обгорілих дерев'яних конструкцій житла. Зокрема, під східною та західною стінками збереглися рештки колод майже на всю довжину; у трьох кутах збереглися місця скріплення вінців зрубу (рис. 9, 1). Глинобитна піч мала кубічну форму розмірами 1,2 × 1,6 м і висотою біля 0,9 м. Внутрішній діаметр череня 0,8—0,9 м, товщина стін біля підніжжя 0,2—0,4 м. Внутрішня частина печі добре пропалена. На східній, зовнішній стороні печі збереглися відбитки дерев'яної плахи від коробу. Характер відбитків свідчить, що це були колоті плахи (мінімум дві), які були поставлені горизонтально і мали приблизно однакову ширину — 0,25 м. Як зазначалось вище, в долівці житла розчищено три ями. Яма 1 знаходилась безпосередньо перед піччю, мала вісімкоподібну форму розмірами 1,0 × 1,8 м і була заглиблена в долівку житла на 0,12 м. *Яма 2* знаходилась у центрі житла, мала вісімкоподібну форму розмірами 1,0 × 1,6 м і була заглиблена в долівку житла на 0,3 м. *Яма 3* розташована між двома описаними вище і мала круглу форму діаметром 0,36 м і глибину 0,28 м від рівня долівки. Розміри ями та розташування в житлі, найімовірніше, свідчать про її зв'язок із інтер'єром житла. Серед індивідуальних знахідок: шило, пластини та ножі із заліза; глиняне пряслице; намистина з блакитного скла кубічної форми з округлими ребрами; брусок точильний; проколки з кістки. Глиняний посуд належить ліпним та гончарним горщикам. Ліпні горщики представлені уламками верхніх та нижніх частин посудин з округлим тулубом, максимальне розширення якого вище середини висоти. Плічку у

²² Креслення кераміки із житла 39 зроблені мною за польовими рисунками Н.М. Кравченко, які зберігаються в НПУ ім. М.П. Драгоманова. Їх профілювання дещо відрізняється від опису посудин Н.С. Абашиної, яка пише про ліпний посуд «з добре вираженим плечем і невисокою (2,0—4,0 см) прямою або трохи відігнутою шийкою» (Абашина 2004, с. 297).

²³ Опис подається за: Петраускас, Шишкин, Абашина 2011, с. 61—88. У цій же роботі подана повна інформація про об'єкт та знахідки.

²⁴ Місця кутів дерев'яного зрубу даної будівлі збереглися добре і зафіксовані досить чітко. Розміри стін встановлюються точно 4,0 × 4,8 м, враховуючи розміри печі 1,2 × 1,6 м, можна припустити, що кратною одиницею виміру був відрізок у 0,4 м (= лікоть).

таких посудин добре виражене. Вінця короткі відігнуті назовні або вертикальні. Зовнішня сторона їх здебільшого прикрашена вдавленнями пальців (рис. 9, 2, 5, 7, 9) Поверхня посудин горбкувата, рідше — заглажена. Колір поверхні коричнево-чорних відтінків. Формувальна маса щільна, містить домішки шамоту, рідше жорстви. Один уламок походить від горщика, зробленого на повільному гончарному крузі. Його вінця та плічка прикрашені врізним хвилястим орнаментом (рис. 9, 4). Гончарний посуд представлений уламками

горщиків, які мають прямі шийки і чітко позначене округле плече. Поверхня плямистого червоно-жовтого кольору (вторинний обпал). У нижній частині горщик прикрашений хаотичною сіткою з прямих вузьких лощених смуг. На бочку між двома глибокими врізними горизонтальними смугами нанесено вертикальні смужки паличкою з намотаною мотузкою («гусінь») (рис. 9, 3, 6). У будівлі також знайдено уламки жаровні та фрагмент кричного заліза.

Oleh V. Petrauskas

Ph.D., Head of the Early Slavs and Regional Field studies Department of the Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0001-9117-4265, petrauskasoleg1963@gmail.com

VOLYNTSEVE COMPLEX OF THE EARLY SLAVIC SETTLEMENT OBUKHIV 2

In the paper the materials of the VIII—IX centuries from the Early Slavic settlement Obukhiv 2 at the territory of the Middle Dnieper are analyzed. At the settlement 9 000 m² were excavated and more than 100 archaeological objects from the I millennium AD have been explored. The stages of the development of Early Slavs material culture at the Middle Dnieper area are demonstrated. The dwellings, household pits and outdoor fireplaces belong to the Volyntseve phase (VIII—IX c. AD). To this phase the pithouses with log contractions and complicated wattle-and-daub kilns, hand- and wheelmade “Volyntseve type” pottery, imported goods from Saltov culture etc. also belong. These materials permit to classify two types of material complexes of this settlement. Both complexes belong to the Volyntseve culture and reflect the stages of its formation and features of development. Complexes of the Obukhiv settlement of the third quarter of the I millennium AD allow us to say that the formation of the main features of the Volyntseve culture could occur on their basis. One can see it in the continuity of the territory settlement, the construction of houses and kilns, the ceramic complex, etc. The Obukhiv settlement, along with a number of Right-Bank Early-Slavic settlements, can be correlated with the annalistic tribe of Polans.

Key words: Obukhiv 2, Early Slavonic time, Volyntseve culture, Polans.

О.В. Петраускас

Кандидат исторических наук, зав. отделом археологии ранних славян и региональных полевых исследований Института археологии НАН Украины, ORCID 0000-0001-9117-4265, petrauskasoleg1963@gmail.com

ВОЛЫНЦЕВСКИЙ КОМПЛЕКС РАННЕСЛАВЯНСКОГО ПОСЕЛЕНИЯ ОБУХОВ 2

В статье анализируются материалы археологического памятника Обухов 2 последней четверти I тыс. н. э. На сегодня это наиболее полно исследованное поселение ранних славян на территории Среднего Поднепровья. Здесь на площади около 9 000 м² исследовано более 100 объектов, которые датируются I тыс. н. э. и фиксируют последовательное развитие материальной культуры ранних славян в Киевском Поднепровье. К волынцевскому этапу VIII—IX вв. относятся жилища, хозяйственные ямы и наземные очаги. Археологические данные указанного периода позволяют выделить два вида материальных комплексов поселения. Оба комплекса принадлежат волынцевской культуре и отражают этапы ее формирования и развития в данном регионе. Для этого периода характерны полуземлянки срубной конструкции с глинобитными печами усложненных форм; лепные и гончарные горшки «волынцевского» типа; салтовский импорт и др. Комплексы Обуховского поселения третьей четверти I тыс. н. э. позволяют говорить о том, что формирование основных черт волынцевской культуры могло происходить на их основе. Это прослеживается в преемственности заселения территории, конструкциях жилищ и печей, керамическом комплексе и др. Обуховское поселение входит в группу раннеславянских памятников Правобережья Днепра, которые следует соотносить с летописным племенем поляне.

Ключевые слова: Обухов 2, ранние славяне, волынцевская культура, поляне.

References

- Abashyna N.S. Rannioslovianski zhytla poselennia Obukhiv-2. *Arkheolohiia davnikh slovian* (ed. D.N. Kozak). Kyiv, 2004, pp. 277-300.
- Baranov I.A. *Tavrika v epokhu rannego srednevekovia*. Kyiv, 1990.
- Berezovets D.T. Do pytannia pro litopysnykh slovian. *Arkheolohiia*. 1953, VIII, pp. 28-44.
- Bondar K.M., Virshylo I.V., Khomenko R.V., Petrauskas O.V., Shyshkin R.H., Skyba A.V. *Heofizychni doslidzhennia rannioslovianskoho poselennia poblyzu m. Obukhiv. Teoretychni ta prykladni aspekty heoinformatyky*. Kyiv, 2010, pp. 52-61.

- Deopik V.B. Klassifikatsiia bus Iugo-Vostochnoi Evropy. *Sovetskaia arkheologiia*. 1961, no. 3, pp. 203-232.
- Gavritukhin I.O., Oblomskii A.M. Gaponovskii klad i ego kulturno - istoricheskii kontekst. *Ranneslavianskii mir*. Moskva, 1996, no. 3.
- Grigorev A.V. Severianskaia zemlia v VIII - nachale XI veka po arkheologicheskim dannym. Tula, 2000.
- Grigorev A.V. O finalnom etape volyntsevskikh drevnostei. *Starodavniĭ Iskorosten i slovianski hrady VIII-X st.* (chief-ed. H.Yu. Ivakin). Kyiv, 2004, pp. 23-25.
- Filiuk O.V. Slovianski starozhytnosti bilia s. Mala Snitynka. *Fastivskiy derzhavnyi kraieznavchyi muzei. Pres-muzei: Nauk.-inform. Biul.* Fastiv, 1996, no. 6, pp. 31-32.
- Komar A.V. Khronologiia volyntsevskoi i romenskoj kultur: printsipy i praktika. *Slaviane vostochnoi Evropy nakanune obrazovaniia Drevnerusskogo gosudarstva* (chief-ed. O.A. Shcheglova). Sankt-Peterburg, 2012, pp. 92-94.
- Komar A.V. Poliane i severiane. *Drevneishie gosudarstva Vostochnoi Evropy* (chief-ed. E.A. Melnikova). Moskva, 2012a, pp. 128-191.
- Kravchenko N.M. Issledovanie slavianskikh pamiatnikov na Stugne. *Slaviane i Rus* (chief-ed. V.D. Baran). Kyiv, 1979, pp. 74-111.
- Kravchenko N.M. K izucheniiu vostochnoslavianskoj obshchiny (po materialam arkheologicheskikh issledovaniĭ v Srednem Podneprove). *Trudy V Mezhdunarodnogo Kongressa arkheologov-slavistov*. Kyiv, 1988, no. 4, pp. 126-134.
- Kravchenko N.M., Strunka M.L. Rekonstruktsiia interieru slovianskoho zhytla VIII-IX st. *Arkheolohiia*. 1984, no. 45, pp. 84-95.
- Kravchenko N.M., Abashyna N.S., Horokhovskiy Ye.L. Novi pamiatky I tys. n. e. v Kyivskomu Podniprovi. *Arkheolohiia*. 1975, no. 15, pp. 87-98.
- Maiko V.V. Pro tekhnolohiiu honcharynykh horshchykyv volyntsevskoho typu. *Arkheolohiia*. 1994, no. 4, pp. 134-145.
- Mykhailyna L.P. Sloviansky VIII - X st. mizh Dniprom i Karpatamy. Kyiv, 2007.
- Orlov R.S. Rozvidky rannoslavianskykh pamiatok poblyzu Kyieva. *Arkheolohiia*. 1972, no. 5, pp. 96-105.
- Petrauskas O.V. Materialy I tys. za rezultatamy rozkopok 2003 r. poblyzu Khodosivky. *Pivnichna ekspeditsiia IA NAN Ukrainy: Materialy i doslidzhennia. Vypusk I: Poselennia mizh Khodosivkoiu ta Lisnykamy. Doslidzhennia 2003 r.* Kyiv, 2007, pp. 175-198.
- Petrauskas O.V., Koval O.A. Slovianski hlynobytni pechi ostannioi chverti I tys. n. e. poselennia Obukhiv-2. (tekhniko-tekhnolohichni osoblyvosti pobudovy ta ekspluatatsii). *Arkheolohiia*. 2012, no. 4, pp. 110-121.
- Petrauskas O.V., Shishkin R.G. Nekotorye rezultaty issledovaniia poselennia cherniakhovskoi kultury Velikaia Bugaevka 1. *Vita Antiqua*. 2009, no. 7/8, pp. 201-226.
- Petrauskas, O.V., Shyshkin, R.H., Abashyna N.S. Zvit pro doslidzhennia rannoslavianskoho poselennia Obukhiv-2 (zakhidna ta pivdenna dilianky) u 2008 r. *Naukovyi arkhiv IA NANU*. 2008.
- Petrauskas O.V., Shishkin R.G., Abashyna N.S. Novye issledovaniia ranneslavianskogo poselennia Obukhov-2 v 2007 g. *Stratum plus*. 2011, no. 5, pp. 61-88.
- Petrashenko V.O. Volyntsevskia kultura na Pravoberezhnomu Podniprovi (za materialamy Khodosivskoho poselennia). *Arkheolohiia*. 1989, no. 2, pp. 32-44.
- Petrashenko V.A. Volyntsevskia kultura na Pravoberezhnom Podneprove. Problemy arkheologii Iuzhnoi Rusi. *Materialy istoriko-arkheologicheskogo seminaru* (chief-ed. P.P. Tolochko). Kyiv, 1990, p. 47-50.
- Petrashenko V.O. Pro odyin keramichnyi kompleks VIII - IX st. z Serednoho Podniprovia. *Problemy pokhodzhennia ta istorychnoho rozvytku sloviaŭ* (ed. V.D. Baran). Kyiv; Lviv, 1997, pp. 154-160.
- Sukhobokov O.V. Do pytannia pro pamiatky volyntsevskoho typu. *Arkheolohiia*. 1977, no. 21, pp. 50-67.
- Sukhobokov O.V. Do pokhodzhennia ta interpretatsii pamiatok volyntsevskoho etapu kultury litopysnykh siverian. *Arkheolohiia*. 1999, no. 2, pp. 25-39.
- Shcheglova O.A. Rannie elementy v keramicheskomy komplekse pamiatnikov volyntsevskogo tipa. *Kratkie soobshcheniia instituta arkheologii*. 1986, no. 187, pp. 15-23.
- Shcheglova O.A. Saltovskie veshchi na pamiatnikakh volyntsevskogo tipa. *Arkheologicheskie pamiatniki epokhi zheleza vostochnoevropetskoi lesostepi*. Voronezh, 1987, pp. 77-85.
- Shcheglova O.A. O dvukh gruppakh "drevnostei antov" v Srednem Podneprove. *Materialy i issledovaniia po arkheologii Dneprovskogo Levoberezhia* (chief-ed. R.V. Terpilovskii). Kursk, 1990, pp. 162-204.
- Volodarets-Urbanovych Ya.V., Puholovok Yu.O. Do istorii vyvchennia volyntsevskykh starozhytnostei. *Arkheolohiia*. 2012, no. 4, pp. 122-131.
- Yurenko S.P. Domobudivnytstvo naselennia Dniprovskoho Livoberezhzhia v VIII-X st. *Arkheolohiia*. 1984, no. 45, pp. 34-46.